

*Сергій Олександрович Короєд,
доцент кафедри цивільного,
господарського та кримінального права
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»,
доктор юридичних наук*

ПРИНЦИП ВИНИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ ТА ЙОГО ВЗАЄМОДІЯ З ПРИНЦИПОМ ЗМАГАЛЬНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Однією із передбачених Конституцією України основних засад судочинства є змагальність, яка також є ключовим принципом цивільного процесуального права. Як відомо, принцип змагальності у цивільному процесі полягає в правах та обов'язках сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, щодо подання доказів та участі в їх дослідженні, а також у змагальній формі процесу, що спрямована на досягнення дійсних обставин справи, всебічній перевірці доводів та міркувань учасників процесу [1, с. 100].

У Цивільному процесуальному кодексі України (далі — ЦПК України) цей принцип закріплено у ст. 10, згідно з положеннями якої цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін. Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, мають рівні права щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості. Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених Кодексом.

Як зауважується у юридичній літературі, для змагального типу процесу характерною є така побудова судочинства, за якої, як мінімум, по-перше, необхідне розмежування процесуальних функцій, тобто функцій сторін та суду; по-друге, наявними є дві протилежні процесуально рівні сторони; по-третє, функціонування незалежного від сторін суду, який здійснює функцію правосуддя та розгляду справи [2, с. 213]. Зокрема, М. Гурвич зазначає, що цивільне процесуальне право є формою примусового здійснення цивільно-правових обов'язків, формою захисту суб'єктивних прав, коли закріплені в нормах права приписи не виконуються зобов'язаними особами добровільно [3, с. 19]. В. Тертишников предмет цивільного процесуального права визначає як суспільні відносини між судом та іншими учасниками процесуальної діяльності при здійсненні правосуддя у цивільних справах та у зв'язку із примусовим застосуванням норм матеріального права між суб'єктами цивільних, трудових, житлових, сімейних правовідносин [4, с. 7]. У юридичній літературі визнається, що наявність і регулюючий прояв процесуальних норм зумовлені потребами реалізації норм матеріальних. Процесуальні норми, в свою чергу, відіграють важливу роль, забезпечуючи оптимальні умови правового регулювання. Зазначається, що всі приписи процесуальних норм мають процедурний характер, тобто всі вони визначають найбільш доцільний порядок здійснення правотворчої або правозастосовної діяльності і тим самим призначені сприяти ефективному і справедливому досягненню результату, який передбачений нормою матеріального права, що підлягає застосуванню [5, с. 4, 35–36].

Отже, метою цивільного процесуального права є забезпечення реалізації норм матеріального права, яке й визначає зобов'язану особу з доказування фактів у матеріальних правовідносинах. Оскільки за допомогою процесуального права реалізуються норми права матеріального, тому останні, безумовно, здійснюють свій вплив і на визначення зобов'язаної особи в доказуванні у процесуальних правовідносинах.

Йдеться про принцип вини (презумпцію вини), яка діє у цивільному праві та впливає на визначення зобов'язаної особи з доказування того чи іншого факту у випадку виникнення цивільно-правового спору про оспорення правомірності дій іншого учасника цивільних правовідносин.

Ми спробуємо показати, що принцип змагальності у цивільному судочинстві є формою реалізації принципу вини в цивільному праві, а отже, визначити взаємодію цих двох принципів і закласти у принцип змагальності цивільного процесу новий зміст.

Так, як ми вже зазначали, у цивільному праві діє принцип вини, який означає, що особа, яка не виконала зобов'язання або виконала його неналежним чином, вважається винною у цьому, якщо не доведе протилежне. Так само й той, хто заподіяв шкоду особі або майну громадянина, вважається винним, якщо не доведе, що шкоду заподіяно не з його вини [6, с. 189]. Поряд із принципом вини у цивільному праві діють ще й принцип добросовісності та принцип правомірності правочину, які теж являють собою відповідні презумпції, що можуть бути спростовані [7, с. 29, 273].

Принцип вини у цивільному праві виражено у ст. 1166 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України), згідно з якою особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини, а також у ст. 614 ЦК України, за якою особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом. Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. Відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання. При цьому кожна зі сторін у зобов'язанні має право вимагати доказів того, що обов'язок виконується належним боржником або виконання приймається належним кредитором чи уповноваженою на це особою, і несе ризик наслідків непред'явлення такої вимоги (ч. 2 ст. 527 ЦК України). А отже, інша сторона зобов'язана надати такі докази на підтвердження належного виконання свого обов'язку. Нормами матеріального права чітко визначено суб'єкта, на якого покладено обов'язок доведення.

Принцип добросовісності закріплено у ст. 12 ЦК України, де зазначено, що якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом. Принцип правомірності правочину передбачено ст. 204 ЦК України, в силу якої правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недейсним.

Отже, згідно з наведеними положеннями матеріального права обов'язок доведення правомірності дій (добросовісності дій) покладається на суб'єкта, який вчинив відповідні дії, законність яких оспорується іншою стороною. Таким чином, із викладеного вище випливає, що учасники цивільних матеріальних правовідносин зобов'язані довести правомірність тих дій, які кожен із них вчинив, якщо такий обов'язок випливає з норм матеріального права. Доведення обставин при вирішенні процесуальних питань теж покладається на суб'єкта, який є відповідальним за відповідні процесуальні дії.

У свою чергу, як ми вже з'ясували, принцип змагальності проявляється, по-перше, в самій змагальній процедурі, по-друге, у праві й обов'язку сторін визначати коло фактів, на які вони можуть посилалися, та обов'язку довести обставини, якими вони обґрунтовують свої вимоги або заперечення. Згідно зі ст. 129 Конституції України основними засадами судочинства є змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Тобто за змістом наведеної конституційної норми змагальність проявляється у праві визначати коло обставин, якими обґрунтовуються вимоги, надавати докази на підтвердження цих обставин і доводити перед судом свою переконливість. Таким чином, визначення обставин і надання доказів визначається як свобода сторони, а не її обов'язок.

Водночас розподіл між сторонами фактів, які повинна довести та чи інша сторона, здійснюється відповідно до принципу вини (принципу добросовісності), що діє в цивільному праві.

Тому виникає запитання: а чи може принцип змагальності розподіляти між сторонами обов'язок доказування? Та чи може принцип змагальності обмежувати судовий розгляд лише обставинами, на які посилаються сторони, залишаючи без уваги обставини, визначені матеріальним правом?

Якщо брати за основу положення ст. 129 Конституції України, то випливає, що подання доказів є правом (свободою), а не обов'язком сторони. Тобто змагальність у цивільному судочинстві — це право надавати докази і доводити свою переконливість. Натомість обов'язок доведення стороною — учасником цивільних правовідносин — певних матеріально-правових фактів — це

не принцип змагальності, а принцип вини, а отже, принцип змагальності у цивільному судочинстві забезпечує реалізацією принципу вини.

Тому принцип змагальності сам собою не повинен бути основою для розподілу між сторонами тягаря доказування і за своїм змістом повинен визначати дії суду в процесі доказування, адже якщо брати до уваги, що змагальність — це право сторін визначати обставини, на які вони посилаються, та їх обов'язок подати докази, то як бути, якщо для правильного вирішення спору заявлених сторонами обставин і поданих доказів недостатньо?

На нашу думку, відповідь частково міститься у Кодексі адміністративного судочинства України (далі — КАС України). Так, зокрема, у ст. 11 КАС України, яка має назву «Змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі», передбачено, що розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Суд вживає передбачені законом заходи, необхідні для з'ясування всіх обставин у справі, у тому числі щодо виявлення та витребування доказів із власної ініціативи. Суд повинен запропонувати особам, які беруть участь у справі, подати докази або з власної ініціативи витребувати докази, яких, на думку суду, не вистачає.

Таке визначення змагальності в адміністративному судочинстві більш повно відповідає змісту змагальності, наведеному у ст. 129 Конституції України, ніж положення ст. 10 ЦПК України. Тобто змагальність в адміністративному судочинстві пов'язується із функцією суду офіційно з'ясовувати необхідні у межах предмета доказування обставини справи, чого в цивільному судочинстві регламентація принципу змагальності не передбачає.

Крім того, зі змісту ст. 129 Конституції України випливає свобода сторін, тобто сторони самі визначають обставини і докази, які бажають надати. Але ж для встановлення цих обставин, що є необхідним для виконання судом вимог статті 213 і 214 ЦПК України, суд не може обмежуватися діями (поясненнями) сторін, адже для вирішення спору суд має застосувати ту чи іншу норму матеріального права, гіпотеза якої й вказує на обставини, наявність чи відсутність яких призводить цю норму в дію, а отже, суд має так чи інакше з'ясувати ці обставини (їх наявність чи відсутність) для виконання вимог ст. 214 ЦПК України. Тому непосилання сторін на вказані в нормі матеріального права обставини чи неподання на їх підтвердження доказів, жодним чином не може обмежувати повноваження суду з'ясовувати ці обставини і перевіряти їх доказами.

З викладеного вище випливає, що принцип змагальності у цивільному судочинстві має забезпечувати реалізацію принципу вини і добросовісності, що діють у цивільному праві, та чітко розподіляють обов'язки з доказування конкретних фактів між сторонами цивільних правовідносин, і жодним чином не може обмежувати повноваження суду в з'ясуванні обставин справи та перевірки їх доказами у межах предмета доказування.

У цьому аспекті принцип змагальності повинен розглядатися лише з формальної точки зору, тобто має передбачати таку процедуру, в якій цивільна справа розглядається шляхом змагання, спору сторін, дослідження доказів, що подані сторонами, як і закладено у ст. 129 Конституції України, а також витребувані судом у порядку забезпечення виконання вимог статей 213, 214 ЦПК України.

У свою чергу, зі змісту принципу змагальності варто виключити його розуміння як обов'язку кожної сторони довести обставини, на які вони посилаються, оскільки такий обов'язок впливає з норм матеріального права, а також розуміння цього принципу як обмеження активності суду у з'ясуванні необхідних обставин справи і перевірки їх доказами.

Таке розуміння принципу змагальності повинно виключити існуючі на практиці випадки, коли відповідачі в силу принципу змагальності зобов'язані заперечувати і надавати відповідні докази на спростування нічим не підтверджених доводів позивача, коли обов'язок доведення існування обставин покладається саме на позивача, а не навпаки — зобов'язувати відповідача доводити відсутність певних обставин, які не довів позивач.

Таким чином, суттєва сторона принципу змагальності в цивільному судочинстві повинна проявлятися, по-перше, у розподілі між сторонами в цивільній справі (незалежно від їх процесуального статусу) обов'язку доведення певних фактів відповідно до норм матеріального права з огляду на існуючий предмет доказування, а по-друге, в обов'язку суду слідкувати за неухильним дотриманням цього обов'язку і забезпечувати його виконання.

Список використаних джерел

1. *Цивільний процес України: академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. С. Я. Фурси. — К. : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2009. — 848 с.*
2. *Курс цивільного процесу : підруч. / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. — Х. : Право, 2011. — 1352 с.*
3. *Гурвич М. А. Советское гражданское процессуальное право / М. А. Гурвич. — М. : Высшая школа, 1964. — 536 с.*
4. *Тертишніков В. І. Цивільний процес України (курс лекцій) : навч.-практ. посіб. / В. І. Тертишніков. — Х. : ФІНН, 2011. — 376 с.*
5. *Юридическая процессуальная форма: теория и практика / под общ. ред. П. Е. Недбайло, В. М. Горшенева. — М. : Юридическая литература, 1976. — 280 с.*
6. *Цивільне право : навч. посіб. для студ. юрид. вузів та ф-тів / за ред. О. А. Підпригори та Д. В. Бобрової. — К. : Вентурі, 1995. — 416 с.*
7. *Цивільне право : підруч. : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — Х. : Право, 2011. — Т. 1. — 656 с.*

Короєд С. О. Принцип вини у цивільному праві та його взаємодія з принципом змагальності в цивільному процесі

Розкривається зміст принципу змагальності у цивільному судочинстві та принципів вини і добросовісності в цивільному праві. Обґрунтовується, що принцип змагальності є формою реалізації принципу вини (добросовісності, правомірності правочину) в цивільному праві, у зв'язку з чим у розуміння принципу змагальності закладається новий зміст. Робиться висновок, що суттєва сторона принципу змагальності повинна проявлятися, по-перше, у розподілі між сторонами в справі (незалежно від їх процесуального статусу) обов'язку доведення певних фактів відповідно до норми матеріального права з огляду на існуючий предмет доказування, а по-друге, в обов'язку суду слідкувати за неухильним дотриманням цього обов'язку і забезпечувати його виконання.

Ключові слова: цивільне судочинство, цивільне право, принцип, змагальність, вина, обов'язок доведення, предмет доказування.

Короєд С. А. Принцип вини в гражданском праве и его взаимодействие с принципом состязательности в гражданском процессе

Раскрывается содержание принципа состязательности в гражданском судопроизводстве и принципов вины и добросовестности в гражданском праве. Обосновывается, что принцип состязательности является формой реализации принципа вины (добросовестности, правомерности сделки) в гражданском праве, в связи с чем в понимание принципа состязательности закладывается новое содержание. Делается вывод, что существенная сторона принципа состязательности должна проявляться, во-первых, в распределении между сторонами по делу (независимо от их процессуального статуса) обязанности доказывания определенных фактов в соответствии с нормой материального права с учетом существующего предмета доказывания, а во-вторых, в обязанности суда следить за неукоснительным соблюдением этой обязанности и обеспечивать ее выполнение.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, гражданское право, принцип, состязательность, вина, обязанность доказывания, предмет доказывания.

Koroied S. The principle of guilt in the civil law and its interaction with the adversarial principle in civil proceedings

It is revealed the content of the adversarial principle in civil proceedings and principles of guilt and integrity in the civil law. It is proved that the adversarial principle is a form of implementation of principle of guilt (conscientiousness, legitimacy of the transaction) in civil law, in connection with this in understanding of the adversarial principle it is laid new content. It is concluded that a significant aspect of the adversarial principle should be manifested, first, in the allocation between the parties of the case (regardless of their procedural status) of the burden of proof of certain facts in accordance with the substantive laws with regard to the existing object of proof, and secondly, duty of the court to follow the strict observance of this obligation and to ensure its implementation.

Key words: civil proceedings, civil law, adversarial principle, guilt, burden of proof, subject of proof.

*Оксана Володимирівна Щербанюк,
в. о. завідувача кафедри правосуддя
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича,
доктор юридичних наук, доцент*

СУДОВЕ ПРАВО: ПОШУК КОНЦЕПЦІЇ

Судова влада, будучи гілкою державної влади, виконує державну функцію — функцію захисту прав і свобод особи. Виокремлення судового захисту в самостійну функцію держави обумовлено об'єктивними потребами суспільного розвитку. Судова влада — це політичний і правовий феномен, що утворився на базі поділу державної влади на три гілки. У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. термін «судова влада» отримав офіційне визнання [1], зокрема в розділі III визначалося, що «державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову».

Судова влада повинна бути найважливішою стороною втілення народовладдя, забезпечувати відповідні форми та методи організації повновладдя народу в специфічній сфері його здійснення. При цьому основною конституційною функцією судової влади, її призначенням є захист права. Взяття державою на себе обов'язку визнавати, дотримуватися і захищати права і свободи людини та громадянина передбачає турботу про створення такої розвиненої системи гарантій, яка була б реально здатна її реалізувати. А якщо врахувати, що судовий захист здійснюється в усіх формах судочинства, то він постає як комплексний міжгалузевий інститут права, тобто як сукупність взаємопов'язаних юридичних норм (інститутів), що містяться у різних галузях права, які регулюють однорідну групу суспільних відносин.

Теоретичною основою досліджуваного питання є праці таких відомих учених, як Н. Колоколова, Р. Куйбіда, Л. Москвич, В. Назаров, В. Нор, А. Селіванов [2], А. Гуськова, Н. Муратова [3], В. Сердюк та ін. Як справедливо зазначає С. Прилуцький, «проблеми, пов'язані з організаційною та процесуальною єдністю судової влади сьогодні стали одним із наріжних каменів вітчизняної судової системи. Невизначеність співвідношення самостійності, незалежності та єдності судової влади призвела до дисбалансу судової системи» [4, с. 343].

У руслі забезпечення судового захисту повинна діяти єдина функція судової влади, яка реалізується за допомогою кримінального, цивільного, адміністративного та конституційного судочинства, оскільки порушення прав і свобод людини та громадянина передбачає однакові правові засоби захисту, незалежно від характеру і виду порушень. Тому судове право постає як складна, комплексна галузь права.

Постановка питання про місце, роль та сутність теорії судової влади в загальній системі правової науки вимагає дослідження становлення концепції судового права та аналіз у його категоріально-понятійного апарату.

Концепція судового права виникла ще в дореволюційний період. Так, І. Фойницький відзначав тісний зв'язок кримінального судочинства з цивільним і адміністративним процесом. Питаннями судового права займалися видатні вчені радянського періоду. Зокрема, в 1927 р. була опублікована праця М. Полянського «Нариси загальної теорії кримінального процесу», в якій аналізувалася думка вченого про судове право. Пізніше, в 1949 р. вийшла у світ монографія М. Шифмана «Прокурор в кримінальному процесі (стадія судового розгляду)», в якій автор пропонував розробити концепцію судового права. У 1956 р. ми знову зустрічаємося з думками про судове право і в працях А. Рівліна. У 1983 р. виходить монографія М. Полянського, М. Строговича, В. Савицького й А. Мельникова «Проблеми судового права» [5], в якій автори сформулювали й обґрунтували ідею комплексної галузі права. Це говорить про те, що наукова думка послідовно зверталася до ідеї створення судового права. Але не тільки вчені — представники науки кримінального процесу